

ПОСТМОДЕРНІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТЬ “ОСОБИСТІТЬ” ТА “ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ”

Тетяна ТИТАРЕНКО

Copyright © 2009

Що відбувається у світовій психологічній науці сьогодні – тотальна дискримінація цінностей начебто демократичного модерну, відмова від прогресу, авторства, суб’єктності, відповідальності чи пошук інших форм взаємодії людини і соціуму, розгляд нескінченних можливостей конструювання і реконструкцій особистістю власного життєвого світу у творчому діалозі з культурою? Стереотипність мислення, страх перед новизною, небажання приймати стрімку, несподівану й експансивну сучасність не дають змоги багатьом професіоналам побачити неминучість *постнекласичної парадигми*. Актуальність її обґрунтування тим часом підвищується, оскільки сьогодні важко знайти інший шлях для адекватної інтерпретації нинішніх життєвих реалій.

З новими правилами деконструктивістської гри, які можна приймати або не приймати, все ж бажано познайомитись. Адже, як відомо, постмодерна психологія, невеличка, але бурхлива історія якої датується вісімдесяти роками минулого століття, взялася себе усвідомлювати надто пізно. В той час філософія, соціологія чи літературознавство вже перехворіли на закоханість у радикальний постмодернізм і плавно переходили до так званого пізнього постмодерну (After-postmodernism), відмовляючись від настановлення на “смерть суб’єкта” і на розуміння мовної реальності як домінантної [11].

Психологія ж, передусім соціальна, наявна у працях К. Джерджена, Дж. Шотера та ін., ледь устигла вскочити в останній вагон стрімкого постмодерного потягу. Ідеться про стан психології у Західній Європі і США, де останнім часом звучать все більш помірковані оцінки з приводу легковажного плюралізму постмодерністського дискурсу [див. 12].

Зрозуміло, що психологія вітчизняна, яка в останні радянські роки та вкрай буремний

період становлення незалежності просто не помітила розквіту постмодерну, тепер хоче у цьому новітньому постмодерністсько-конструктивістському потязі помандрувати, відчувши, переживши, усвідомивши всі переваги і вади нового бачення людини, яка творить себе, вибудовуючи власне життя у багатоголосі різноманітних дискурсів повсякденності, культуральних і ситуативних контекстів.

Метою статті є розгляд нових можливостей, що надають постмодерні концептуалізації ключових для психологічної науки понять про *особистість* та про її *життєвий шлях*.

Спочатку трохи історії. Подивимось, як змінювалося розуміння особистості у класичний, некласичний і постнекласичний періоди розвитку науки. Класичний період, як відомо, формувався під впливом двох глобальних наукових революцій. Першу (XVII століття), що породила “класичний тип раціональності”, пов’язують передусім з відкриттями Г. Галілея, Й. Кеплера, І. Ньютона. Друга наукова революція (кінець XVIII – початок XIX століття) знаменувала втрату єдиної механістичної картини світу та виникнення численних картин реальності відповідно до сфер знання [16, с. 619–621]. Так, реальність, яку вивчала психологія, почала набувати власної специфіки порівняно з реальностями, досліджуваними філософами, фізіологами, медиками.

Відповідно до класичної картини світу особистість розглядалася автономно, окремо від її життєвої ситуації, близького оточення, походження, суспільного і сімейного статусу. Головна увага приділялася пошукові очевидних, унаочнених онтологічних принципів, тобто тих, що впливають із досвіду. За ідеал уважалася побудова абсолютно істинної картини конкретного явища [16, с. 620].

Якщо говорити про життєвий шлях, то розвиток особистості класичного типу був лінійно

детермінованим, її шлях – поступальним, однозначно векторним, а його координати – чітко заданими. Кожна людина рухалась від дитинства до юності, зрілості, старості, як рейками – “чітко за розкладом”. Здавалося, що її поведінку можна теоретично передбачити, а практично, якщо треба, модифікувати.

Таку передбачувану класичну особистість можна певною мірою ототожнити з “романтичним Я”, що досягло свого розквіту ще в XVIII столітті. Це Я, на думку Джерджена, має могутні внутрішні сили, потаємні пристрасті, глибокий внутрішній світ, який називають душею, джерелом натхнення, творчості, моральної мужності. Коли сучасні психотерапевти говорять про тенденції до самоактуалізації, катарсис, захисні механізми чи ребефинг, то й сьогодні не дають згаснути романтичному вогнищу. Але для більшості роман із романтизмом уже давно закінчено [23, с. 60].

Третя глобальна наукова революція, що тривала з кінця XIX до середини XX століття, знаменувала перехід від класичної до неklasичної картини світу. В точних науках зміна парадигми розпочалася на початку XX разом із відкриттям А. Ейнштейном теорії відносності, розвитком релятивістської та квантової теорій, появою генетики, кібернетики, теорії систем. Нова неklasична наука відмовилася від прямолінійного онтологізму і припустила істинність кількох альтернативних теоретичних описів однієї реальності.

Природу почали обговорювати як складну динамічну систему, чому сприяло відкриття специфіки мікро-, макро, та мегасвітів, дослідження механізмів спадковості та надорганізованих рівнів організації життя, винайдення загальних законів управління та зворотного зв'язку. Вже ніхто не шукав точного й остаточного портрета природи, вважаючи її за систему, що постійно розвивається й уточнюється [16, с. 622–624].

Класичний період розвитку науки змінився на неklasичний не лише під впливом наукових відкриттів, а передусім внаслідок потужної індустріалізації, що ці відкриття стимулювала. Особистість перетворилася на систему, що вже не дистанціювалася від реальності, у якій існувала, зберігаючи себе. Вона почала сприйматися як така, що перебуває всередині світу і зумовлюється ним. Характеризуючи її динаміку, дослідник тепер визначав потенційно можливі дії і вчинки. Причини, що визначали особистісні зміни, стали не абсолютними, а відносними, імовірнісними.

За К. Джердженом, захоплення віднині викликав не внутрішній світ, у який треба було занурюватися. Важливішими стали перспективи, можливості, бажання “займатися справою”, “іти в ногу з прогресом”. “Якщо романтики поміщали в центр існування драму, пристрасть і глибину, то модерністи (в американському варіанті – Т.Т.) цінували ефективність дії, рівне і стабільне функціонування, досягнення цілі” [23, с. 60].

Неklasична, або модерна особистість Європи переживала тиск і з боку суспільства, прагнучи свободи. Як зауважує М. Епштейн, в екзистенціалізмі початку-середини XX століття розрив людини з людством набуває етико-психологічних обрисів – як нездоланна самотність індивіда, неможливість спілкування, безсенсовність буття, криза “сутнісної, родової” основи особистості [21].

Постнеklasична наука виникає внаслідок четвертої глобальної наукової революції, що відбувається з останньої чверті XX століття до наших днів, як уважає В.С. Стьопін. Однією з головних ознак сучасної науки є дослідження надскладних систем, що здатні самоорганізовуватися. До цих систем, безумовно, належить й особистість.

Специфіку сучасної науки визначають комплексні дослідницькі програми, у яких поруч із суто пізнавальними цілями дедалі значущішу роль відіграють цілі економічні та соціально-політичні. Все частіше картина світу змінюється не так під впливом досягнень в одній окремішній науковій дисципліні, як шляхом “парадигмального щеплення” ідей, що транслюються з інших наук [16, с. 626–627].

Однією з характерних рис постмодерну стає зміна ціннісних пріоритетів, зсув від “матеріалістичних” цінностей, коли головними для людини були економічна стабільність та фізична безпека, до цінностей “постматеріальних”, коли на перший план виходять самореалізація і якість життя. Дослідження свідчать, що економічний розвиток, культурні та політичні зміни йдуть пліч-о-пліч. Якщо, приміром, певне суспільство встало на шлях індустріалізації, то за цим настає цілий синдром змін, серед яких, наприклад, зменшення відмінностей у гендерних ролях. А коли далі економічне зростання вже не дає відчутних результатів, скажімо, у тривалості життя, що є одним із основних показників його якості у межах людського загалу, з'являються паростки постмодернізму. Норми індустріального суспільства з їхньою націленістю на

дисципліну, успіх, досягнення поступаються місцем перед широким вибором різноманітних життєвих стилів і способів самовиразу. Все більш значущими стають потреби у спілкуванні, визнанні, інтелектуальному та естетичному задоволенні.

Постматеріалістам, як пише Р. Інглгарт, властива більш висока розвиненість і вони краще артикулюють свої позиції. Економічна безпека, хоча й залишається бажаною, уже не є синонімом щастя, важливішим стає суб'єктивне благополуччя. Замість пошуку високої зарплатні людина тепер шукає цікаву, осмислену роботу, більше думає про сенс і призначення свого життя [7].

У постнекласичний період у психології особистості індивідуалістичній парадигмі з її акцентом на автономії, суверенності, захищеності, відповідальності протиставляється *соціокультурна парадигма* взаємодії у полі, просторі, ситуації, контексті. Постмодернізм обстоює соціальне конструювання реальності, що стосовно особистості стає самоконституюванням, самотворенням у контакті, діалозі зі світом.

Говорячи про постмодерн, варто внести уточнення щодо попереднього періоду модерну. Чи можна вважати, що епоха модерну себе вже вичерпала? А.І. Извеков упевнено стверджує: так, модерн закінчився і розпочався новий історичний період. Радикальні зміни в культурі, які відбувалися протягом Нового часу і завершилися її кризою, мають досить конкретний результат, що стає платформою для принципово нових явищ [6, с. 218].

Але уважний погляд на сьогоднішнє вказує на те, що епоха модерну все ще триває, мирно співіснуючи із зародками постмодерну. Багато дослідників продовжує вирішувати характерні для ери модерну екзистенційні питання, далеко не всі почали вважати естетичне більш пріоритетним, ніж етичне, і зовсім не кожний готовий розглядати особистість як текст, рефлексивний проект, а реальність – як взаємодію контекстів, середовище знаків.

У чому полягає специфіка постмодерну? Наприкінці ХХ століття стара проблема відчуження людини від суспільства, її самотності, протистояння ворожому соціуму знімається тим, що нівелюється сама проблема реальності, як пише М. Епштейн. Реальність не просто відчужується, уречевлюється або втрачає сенс – вона зникає, а разом із нею зникає й загальний субстрат людського досвіду, змінюючись на численні знаково довільні і відносні картини світу. Кожна раса, вік, місцевість, індивід створюють свою “реальність” [21].

Нова особистість також створює свій окремий життєвий світ, який не збігається ані із зовнішнім, ані з внутрішнім світами, будучи їхньою рухомою взаємопроекцією. Постнекласичне розуміння категорій простору і часу, що передбачає врахування історичного часу системи, ієрархії просторово-часових форм, відлунюється на трактуванні просторово-часової структури життєвого світу з його простором значущих стосунків і часом самотворення. Породжена *синергетикою* ідея множинності потенційно можливих ліній розвитку системи в точках біфуркації приводить персоніологію до нового розуміння життєвої кризи як механізму світоперетворення. Виникає також нове розуміння категорії детермінації, оскільки стає очевидним, що асимільована, осмислена, відрефлексована життєва історія визначає вибірковість реагування особистості на зовнішні впливи [17].

Відбувається революція у засобах не лише отримання, а передусім збереження знання, що пов'язане з комп'ютеризацією як науки, так і практично всіх інших сфер життя. І водночас сума інформації, накопиченої людством, є дедалі менш доступною окремому індивідові. Він просто не встигає за геометрично зростаючою лавиною. Та сума знань і кількість новин, що збиралися протягом цілого XVI чи XVII століття, тепер поставляються за один тиждень, і це зростання темпу виробництва інформації в тисячі разів просто жахає.

Від лавини політичних, економічних, культурних, релігійних, професійних новин нікуди не сховатися. Численні традиційні і нові контексти, яким постійно відкрита особистість, не можуть не впливати на її індивідуальні кордони. Стаючи відверто контекстуальною, особистість, з одного боку, гнучкіше відгукується на різні голоси оточення, а з іншого – може розчинитися у проблемах інших, перестати відчувати межі, що відокремлюють її мрії від очікувань оточення, власні життєві завдання від планів родини чи професійної спільноти, “я” від “не-я”.

Сучасність, у якій сьогоднішня особистість творить себе, стає дедалі більш швидкою, гнучкою, експансивною, випадковою, – пише З. Бауман. Вона втрачає свою колишню важкість, твердість, щільність, системність [2]. Важливо зрозуміти, як почувається особистість у такому мережевому, несистемному світі, який до того ж стає дедалі релятивнішим і віртуальнішим.

Відчувається нова, постмодерна площинність або відсутність глибини, нова поверхо-

вість у буквальному розумінні цього слова, про яку розмірковує Ф. Джеймсон [4, с. 31]. Це та сама знайома кожному поверховість, яку створює потік повсякденності. Нині, коли знецінюється і практично зникає об'єктивний світ, у якому жила раніше особистість, залишається множина текстів, що фіксують різні модальності життя. У розумінні особистості змінюється ракурс з геологічних розвідок її сутності на процес самоконструювання, що передбачає занурення в соціальний дискурс. Як формулює К. Джерджен, “якщо ви часом починаєте сумніватися в тому, що за фальшивістю сховане справжнє Я, і відчуваєте, що маска, можливо, і є справжнім обличчям, що “імідж – усе”, ви вступаєте в новий світ постмодерної свідомості” [23, с. 59].

Сучасна культура є культурою екстазу комунікації, як формулював Ж. Бодріяр. Перебуваючи у цьому комунікативному екстазі, новітня особистість уже не є тим звичним системним утворенням, яким вона була у неklasичний період розвитку науки. Її ще називають за традицією особистістю, але вона вже не константна, не цілісна, не стабільна і не самодостатня. Цей феномен цілком перетворюється на процес, легко мандруючи з контексту в контекст, припускаючи нескінченні комунікативні ігри, плюралізм розуміння і прийняття.

Для порівняння згадаємо, що у часи модерну особистість була сповнена уваги до себе, своїх потреб. Її соліпсизм призводив до розуміння себе як центру Всесвіту, єдиної реальності, яку слід враховувати. Сьогодні така моноцентрична світобудова змінюється на поліцентричну. Стрімкість, інтенційність особистості, її чутливість до оточення сприяють постійній змінності. Може здатися, що за варіаціями взагалі утрачається явище, але насправді воно набуває виразної мозаїчності, колажності.

Колишня чітка структура особистості стає все більш ацентрованою, неієрархічною. Таку специфічну структуру в постмодерні прийнято називати *ризомою* (фр. *rhizome* – коріння). Кожна її частка взаємодіє з іншою без заздальгідь заданого порядку, а їхній зв'язок є неповторним, неоднозначним, ексклюзивним [9, с. 361–362].

Постмодернізм наполягає на первинності поля, простору, соціуму, культури, а не загадкової внутрішньої сутності у визначенні особистості. Конструювання себе у власному життєвому світі здійснюється не в абстрактному, лабораторному вакуумі, а в живому,

клекотливому психологічному просторі, у сфері значущих стосунків в умовах діалогу. Згадаймо Ж. Бодріяра з його принадливістю трансценденції, яка поступається місцем принадливості середовища.

Акцент переноситься з характерного для неklasичної персонології внутрішнього ядра, позитивного й несуперечливого архетипового ества особистості на реальні події, що відбуваються протягом життєвих мандрів, постійно модифікуючи особистісну структуру. Все більшу увагу привертає поверхня життя, на якій неподільно пов'язані зворотний бік, прихований спід особистості та її презентаційна, лицьова сторона.

Особистість великого міста стає кочовою, втрачаючи звички осілого життя. Її нова стабільність – це стабільність змін, пригод, ризиків, неспокою. Перебуваючи у плинному, непередбачуваному світі, мандруючи ним, особистість має розвинути у собі рухливість, подолати страх та інертність. Як пілігрим, вояжер, подорожній, вона легко мігрує, ніде не залишаючись надовго. Йдеться не про реальні зміни місця проживання, не про психологічну залежність від рідного обійстя, а про брак постійної прописки і “залізної завіси” між культурами, державами, мегаполісами. Серед можливостей бродяжництва країнами і континентами слід назвати, наприклад, дедалі доступніший Інтернет, віртуальний і реальний туризм, перспективи познайомитися, знайти роботу, купити потрібні речі, замовити подорож.

Особистість уже не орієнтується лише на прийняті серед її оточення норми й цінності, її горизонти розсуваються. Відповідно до запропонованої Ж. Делезом та Ф. Гваттарі *концепції номадології* (номад – кочівник), у неї відсутня потреба жорстко структурувати своє буття навколо якогось центру [10]. Нелінійна, аструктурна цілісність такої особистості дає їй змогу іманентної рухливості і, відповідно, реалізації креативного потенціалу самоконфігурування. Рух-поступ життєвим шляхом такої особистості не є векторно-поступальним, чітко лінійно спричиненим. Життя стає антигенеалогічним, і тому численні конфігурації саморозвитку створюються нефінально.

Задовольняючи потребу у прийнятті, особистість стає членом певних спільнот. За З. Бауманом, саме світ спільноти є досконалим, оскільки всі інші світи недоречні, а точніше, ворожі. Дика місцевість, повна засідок і змов, рясніє ворогами, що використовують хаос як свою головну зброю. Внутрішня гармо-

нія спільноти сяє і блищить на тлі незрозумілих і непролазних джунглів, які починаються по той бік шлагбауму. Там, у цій дикій місцевості, люди, притулившись одне до одного в теплі спільної ідентичності, відкидають свої побоювання, що примусили їх шукати гуртову схованку [2, с. 185].

В епоху модерну суспільство примушує особистість відмовлятися від себе заради статків, кар'єри, визнання. У постмодерну добу, спілкуючись із соціумом, видозмінюючи не лише себе, але й його, особистість набуває справжньої діалогічної майстерності, не відмовляючись від власної своєрідності. Замість усталеної ідентичності вона занурена у процес множинного ідентифікування.

За К. Джердженом, який ще 1992 року написав провокаційну статтю “Занепад і загибель особистості”, усталена, фіксована ідентичність багато в чому лімітує людину. Здоровішими і повноціннішими є ті, хто демонструє різнобічність і гнучкість. Старі чесноти послідовності та істинності обмежені. Виступаючи за фіксовану ідентичність, ми обираємо влаштований і передбачуваний життєвий шлях, надійність, почуття безпеки, спокою. Нас жахає сама тільки думка про те, що все це може зникнути. Але ми не живемо більше у світі, у якому цінуються саме такі способи життя. І навіть якщо це боляче, нам усе-таки потрібно ставити під питання адекватність минулих традицій викликам сьогодення [23, с. 59].

Чи шукає сучасна людина взірці, на які хоче походити? Не менше, ніж раніше. Соціалізуючись, вона перебуває у потоці численних ідентифікацій, інколи підпорядковуючись його плинові і виявляючи готовність наслідувати, а інколи чинячи спротив залежності, намагаючись будь-що відрізнятись. В постмодерну епоху вже не знайдеш сталої, непорушної Я-концепції, оскільки особистість як самотворення стає “вічним двигуном” – незупинним процесом самозмін.

Постнекласична персонологія зачарована індивідуальною своєрідністю людини. Мається на увазі дедалі характерніша для постмодерну повага до унікальності кожної особи, цінності приватного буття, збереження неpubлічності. Сучасна людина прагне своєрідності, отримує суспільний дозвіл її мати і готова чинити опір, якщо їй заважають бути собою.

Сучасність, як доводить З. Бауман, уже перестала бути ворогом випадковості, різноманітності, невизначеності, свавілля та індивідуальних особливостей [2, с. 32]. У постмодерні

зникає поняття норми, оскільки особистість готова прийняти не лише власну своєрідність, а й своєрідність іншого, не схожого на неї індивіда. Вона погоджується з правом кожного бути інакшим, по-своєму розуміти сенс життя, щастя, благополуччя.

Постнекласична особистість розуміє навколишню дійсність насамперед як світ мови, що забезпечує комунікацію, а себе як автора текстів про життя, що згуртовують спільноту. Тепер саме здатність людини означувати реальність, проговорювати пережите, створювати розповіді, наративи пояснює їй навколишній світ і саму себе. Чарівність персональної історії, її варіативність демонструє нові ступені свободи особистості. Калейдоскопічна зміна контекстів тягне за собою й нові особистісні перспективи.

Постмодерністський дискурс інтерпретується як такий, що має креативний потенціал, яким він постійно підживлює особистість. Завдяки закладеній у ньому тенденції до галуження, гілкування смислів цей новітній дискурс забезпечує поліфонічність особистості, її відкритість новому. В неоднозначній реальності постмодерну особистість стає релятивною, ситуативною, ірраціональною, еклектичною. “Схопити”, “утримати” цей плінний феномен, що інколи вже починає здаватися міфом, можна лише за допомогою соціальної семантики. Тоді все, чого не вдається описати, використовуючи мову, розглядається як позасеміотична сфера, якої ніби взагалі немає, не існує.

Критики постмодернізму говорять про його спрощеність, вульгаризованість, інтелектуальну безвідповідальність, навіть методологічне шулерство чи філософське позерство. Не вступаючи з ними в дискусію, хочу лише підкреслити разом із І.А. Погодіним, що *нігілізм постмодерну* з його антиесенціалізмом, антиреалізмом, антиосновністю має на психологію особистості не так деструктивний, як деконструктивний вплив. Завдяки ньому особистість зрушила з місця, ставши процесом у динамічному полі, а її бажання і потреби віднині сприймаються як похідні від контексту життєвої ситуації. Реальність отримала статуси такої, яку розділяють, і такої, яку не розділяють. Введення семантики численних світів зняло гостроту протиставлення норми і патології. Так звана “смерть автора” тексту насправді сприяла перенесенню акценту на читача, який не менше, ніж автор, наділяє текст власними смислами [13].

Як слушно зауважує В.С. Стьопін, між класичним, некласичним і постнекласичним періодами розвитку науки існують своєрідні

“перекриття”. Поява нового типу раціональності не відкидає попереднього, а лише обмежує сферу його дії. Так визначається відповідність певного типу проблем і завдань до кожного з цих типів раціональності [16, с. 632–633].

Психологія особистості також продовжує існувати як у межах класичного, так і некласичного та постнекласичного підходів. Найпоширенішою сьогодні залишається некласика, особливо в її екзистенційно-гуманістичному обличчі. Постнекласична особистість розглядається передусім у межах наративної, дискурсивної психології.

Постмодерна особистість далека від усталеної, досягнутої ідентичності. Вона готова включатися в нові й нові пригоди, де, можливо, знайде або втратить якусь частку себе. Навіть такі звично стабільні характеристики ідентичності, як вік чи гендер, уже не є якорями, що утримують особистість у бурхливому морі її життя. Усе навколо і всередині людини є плинним, змінюваним, нестатичним. Непорушна, гармонізована, зріла Я-концепція, якої ми колись досягнемо, залишається лише у спогадах, підручниках, мріях.

Постмодерну особистість уже майже неможливо уявити в якомусь завмерлому, однорідному, напівсонному стані. “Self як іменник (стабільний і відносно зафіксований) рушив до Self як дієслова, завжди перебуваючи в процесі”, – як удадо сформулював Б. Дейвіс. Кожного разу, коли ми говоримо (чи, точніше, розмовляємо, розповідаємо – Т.Т.), народжується нова особистість [див. 25, с. 638].

Отже, новий феномен, який за традицією ще називають і надалі називатимуть особистістю, не константний, не цілісний, не стабільний, не ієрархізований, не самодостатній. Він радше рухливий, плинний, мозаїчний, процесуальний, колажний. Постмодерна особистість, спираючись на простір своїх стосунків, мандрує з контексту в контекст, змінюючи відповідно до взаємодії з оточенням власну життєву історію, бачення минулого, теперішнього і майбутнього.

У сьогоднішньому світі *життєвий шлях* уже важко розглядати лише традиційно – як єдину траєкторію, лінію життя. Навіть якщо говорити про траєкторію, то навряд чи можна стверджувати, що вона єдина. До того ж уявляти її собі як лінію, вектор, теж буде великим спрощенням. У межах постнекласичної парадигми життєвий шлях є низкою подій, між якими складається не завжди явний, неієрархічний зв'язок. Конструювання, осмислення власного шляху – це пошук безперервності і

панорамності у цій низці дискретних подій, намагання надати ризомним міжподієвим зв'язкам хоча б часткового причинно-цільового характеру.

Кожна життєва криза ставить особистість перед численними можливостями вибору нових траєкторій життєвого шляху і, відповідно, конфігурацій динамічної особистісної структури. Кризи стають точками біфуркації, лініями зламу, що розривають колишні застарілі зв'язки особистісних субструктур, щоб зв'язати їх по-новому, давши людині змогу інакше трактувати свою життєву історію.

Класична позитивістська методологія зазвичай заперечує самостійну цінність автобіографічних даних, визнаючи лише їх ілюстративну роль. Але сьогодні все більш популярними в гуманітарних дослідженнях стають якісні – інтерпретативні, дескриптивні, наративні – способи пізнання, і тому значущість *класичного біографічного методу* знов починає зростати.

Життєвий досвід як такий є основним об'єктом біографічного методу. Особистісні документи – специфічна ємність, форма збереження, передачі нащадкам, спосіб осмислення та екстеріоризації попередньо набутого досвіду. Вони створюють для дослідника (читача) доступ до суб'єктивних перспектив бачення себе у своєму життєвому світі. Важливо, що особливості і перспективи світоутворення наявні у власних категоріях автора біографічних документів.

У біографіях, як пише вітчизняний соціолог Л. Скокова, реєструються не лише події, які міг би зафіксувати сторонній спостерігач, а й життя як пережите, головно образи, почуття, значення, пов'язані з життєвими подіями [15, с. 5]. Можемо додати, що в біографіях зазвичай є розгорнута й усвідомлювана, або згорнута та не дуже усвідомлена інтерпретація набутого досвіду, його переосмислення, структуровання, зв'язування з пережитим минулим і прогнозованим майбутнім.

Життя як прожите, на думку Л. Скокової, – це і життєвий шлях, означений подіями, що безперечно відбулися.

Життя як пережите – це життєвий досвід, що охоплює образи, почуття, настрої, бажання, думки, переживання.

Життя як розповідь, тобто як життєва історія, автобіографія, зумовлене правилами створення історій, аудиторією, соціокультурним контекстом [15, с. 9].

Якісну відмінність між модусами *прожитого* – *пережитого* – *розказаного* важко не помітити. Хоча і спосіб проживання життя, як і розповідь, зумовлений соціокультурними

умовами. Переживання досвіду також певною мірою залежить від людського оточення, особливостей виховання, соціалізації, етнокультурних чинників. До речі, розповідь можна визначити і як спосіб інтерпретації життєвого досвіду, і як форму переживання подій, оскільки, лише починаючи розповідати, деякі люди наважуються наблизитися до своїх потаємних, прихованих, загальмованих переживань.

В англійській літературі розрізняють історію життя як “life-story”, тобто оповідання про життя, та “life history” як опис перебігу життя, що спирається на різні джерела [15, с. 93]. Якщо літературознавців чи театрознавців, які, наприклад, створюють все більш повну біографію митця, більше цікавитиме life history, то психолог, котрий хоче зрозуміти особливості інтерпретації життєвого досвіду, зосередиться насамперед на life-story.

Аналіз тексту біографії дає змогу виявити, який саме життєвий світ вибудовує собі людина на певних відрізках свого життя, як осмислює та переосмислює власну роль у побудові життєвого шляху, яким чином оцінює вплив на нього соціокультурних та інших чинників. Автобіографія має високий ступінь екологічної валідності, оскільки вона є продуктом повсякденного життя, а не лабораторного дослідження. Щоправда, ця валідність зумовлена тим, як саме людина інтерпретує своє життя, яким чином асимілює досвід.

Постмодерністська особистість стає дедалі більш нарративною, оповідною. Домінування понять поля, простору, ситуації, контексту сприяє соціальному конструюванню реальності, що стосовно особистості стає творенням власного життєвого шляху в діалозі з минулим, теперішнім і майбутнім.

Повертаючись до новітнього розуміння життєвого шляху, який людина пакує у певні життєві історії-нарративи, зупинюся на ключовій – віковій – модальності. Традиційний вік сьогодні набуває нових смислових обертонів. Зацікавлює гіпотеза М. Епштейна щодо віку як фракталу, віку як фрагменту часу, що можна нескінченно ділити. Будь-який вік неоднорідний, і щоразу, коли починаємо черговий віковий етап, ми поступово переживаємо всередині нього спочатку дитячу невпевненість, зацікавленість, подив, далі – підліткову нестабільність, кризу довіри, відчуження від оточення, потім настає молодий вік визначеності, самостійності, за ним – зрілий розквіт, гармонія, акме, і, нарешті, старіння, вичерпаність.

Виходить, що вікові періоди не лише поступально змінюють один одного, а й повторюються на нових етапах людського життя. На власному життєвому шляху встигаємо кілька разів по-різному побути дітьми, підлітками, молодими людьми, зрілими особистостями і навіть стариками. Відтак кожне життя складається з безлічі життів. І кожен вік налічує багатоманіття віків [22]. Моя сьогоднішня “старість зрілості” якимось приміряє мене з майбутньою справжньою старістю, даючи наблизитися до її особливостей.

Людське життя відтворюється у життєвому шляху особистості нелінійно. Як пише М. Епштейн, якщо вже буває затяжна весна, із заморозками і холодними вітрами, що ніяк не переходить у літо, то тим більше буває дитинство, яке затягується. А. Вознесенський у своїй книжці про Б. Пастернака зауважує, що в І. Буніні і зовсім по-іншому в Набокові є чіткість ранньої осені, вони ніби завжди сорокарічні. Пастернак – вічний підліток, неслух. Поети нерідко залишаються на межі отроцтва, тоді як філософи схильні до сенільності і вже в дитинстві виглядають маленькими старичками. Отже, вікова динаміка пов’язана ще і з професійно-творчим складом особистості. Вона, відтворюючись у життєвому шляху, досить парадоксальна. Інколи людина поважного віку буває молодшою за своїх юних колег. М. Епштейн наполягає на тому, що минулі віки всередині нас не лише продовжують жити, вони ще й періодично загострюються, а інколи навіть уперше по-справжньому пробуджуються, коли їхній час, здавалось би, давно минув. Загалом рокировка віків, наприклад, зрілість у ранній молодості чи молодість у пізній зрілості, особливо характерна для сучасного суспільства.

Зацікавлює теза М. Епштейна щодо можливості наявності всіх віків в одній людині, такої собі “всевіковості” (рос. всевозрастности), коли всі вікові образи по-різному говорять, як усі клавіші звучать на добре налаштованому інструменті. Інколи ці віки перебивають один одного, захлинаючись від повноти самовиразу, яку важко вмістити в манеру одного віку. Бувають особистості, вік яких дуже важко визначити. П’ятидесятирічне волосся, вісімнадцятирічні очі, десятирічна посмішка, і слова в наївно-мудрому діапазоні від десяти до семидесяти. Так людина може рухатися шкалою віку водночас уперед і назад, ніби граючи на своїх віках, як на просторій клавіатурі.

Заслужують на увагу спроби Кеннета та Мері Джердженів деконструювати поняття

“вік” завдяки новому розумінню процесу старіння. Докладно вивчаючи старість, Джерджени намагаються довести, що процесу старіння у його традиційному розумінні не існує поза соціальними стереотипами. Лише у контексті протестантської етики і духу прагматизму, що сприяли ототожненню значущості людини, її досягнень та заробітної платні, пенсіонер утрачує свою цінність.

Натомість з погляду соціального конструктивізму, все насправді цінне у житті має виток у стосунках, до яких людина долучена, і саме це забезпечує можливість численних життєвих траєкторій (і, напевно, зовсім різних темпів проживання певних віків – Т.Т.). Є сподівання, що ми поступово перетворимося на незалежне від віку суспільство, оскільки вже сьогодні готові приймати тридцятирічного міністра, п’ятидесятирічну породіллю, сімдесятирічного батька дитини дошкільного віку.

Дискурс старіння, як формулює Х. Хезен (Н. Hazan), народжується із взаємин усередині певної культури в цілком певний час. В інших культурах можливі альтернативні інтерпретації віку людини. Так, наприклад, у народів Західної Кенії старіння асоціюється не з відторгненням, а з досягненням усе більш високого соціального статусу і поваги [24].

Те, що наявність букету хвороб та втрата певних здібностей асоціюється в нашій культурі з похилим віком, є не чим іншим, як звичною інтерпретативною схемою, що базується на модерністських ідеях продуктивності та індивідуалізму. Насправді, старість, яку Джерджени називають “темним віком”, тісно пов’язана зі специфічною конфігурацією соціально-економічних умов. Коли ці умови змінюються, якість життя зростає і виникає можливість суттєвої трансформації усталених поглядів.

Завдяки збільшенню тривалості життя кількість старих людей постійно збільшується. У США, наприклад, уже майже 25 % електорату складають люди, яким за 65. Старі жителі стають не лише більш активними політично (згадаймо, хто двічі обрав мера Києва – Т.Т.), вони також усе краще організуються, створюють певні асоціації і спілки. До того ж у розвинутих країнах вони стають могутнішими економічно й інформаційно. Нові веб-сайти, чати для людей похилого віку дають змогу вступати в діалог у будь-який час дня і ночі з мешканцями різних країн, і самотність відступає.

Сьогодні пропонується спеціальний термін “герофобія” для опису надмірного страху старіння. М. Галлетт (M. Gullette) називає

похилий вік стресором, депресантом і навіть “психокультурною хворобою”. Добре, що людей, котрі страждають на цю хворобу, стає все менше. За даними американських дослідників, незважаючи на календарний вік, сьогодні менше ніж 10 % людей ідентифікують себе із старими. Замість жорсткої опозиції “молодість – старість” виникає реальна можливість говорити про численні варіації зрілості.

Серед мішеней для деконструкції віку слід згадати важливий для самоідентифікації та самоприйняття образ тіла, що незворотно змінюється, марніє, в’яне, старіє. Щоб зберегти тіло немолодої людини, працюють цілі армії косметологів, фармацевтів, пластичних хірургів, протезистів, офтальмологів, дієтологів, тренерів фітнес-центрів. Вони демонструють великі ресурси, які кожен з нас як тілесна істота має для підтримки й оновлення. Отож, життя майже нічим не обмежене і цілком відкрите. Американські колеги говорять навіть про гламуризацію старіння, і їхні зовсім немолоді, але привабливі та елегантні телевізійні диктори, політики, актори стають підтвердженням цього.

Такий знайомий кожному страх безпорадності, болю, смерті долається завдяки можливості немолодих людей функціонувати у ролі справжніх майстрів, керманічів свого власного життя навіть на його останніх етапах. Чимало людей дуже поважного віку ефективно працює на робочому місці, демонструючи високий професіоналізм. Будучи економічно незалежними, навіть ті старі, хто вже давно не працює, прагнуть бути автономними від родичів і жити окремо. Активні й небідні пенсіонери ставлять перед собою нетрадиційні життєві завдання, пов’язані із тривалим збереженням власної сперми та яйцеклітин для майбутніх нащадків. Багато старих планує, як саме краще розподілити власне майно, й організовує заздалегідь навіть майбутній похорон.

Старі люди, на відміну від їхніх молодших родичів і знайомих, встигли бути історичними свідками великих подій ХХ сторіччя, і цей безперечний факт також є їхньою перевагою. У них є великий життєвий досвід, який допомагає приймати виважені рішення, виявляти терпіння і доброзичливість. До мудрості треба ще дожити, і тривалий життєвий шлях, який приводить до неї, заслуговує на пошану.

Але найголовніша перевага старості – вільний час. Час можна використовувати для того, на що його катастрофічно не вистачало протягом трудового життя. Дехто знайде час для риболовлі, круїзів, відвідування концертів і

театрів, дехто заглибиться у медитації, піде до церкви, займеться йогою, а хтось почне малювати, танцювати і співати у хорі. Для суспільства вільний час старих людей також стає відчутним ресурсом: бабусі і дідусі нерідко перетворюються на центральну фігуру в житті їхніх онуків, вони допомагають у лікарнях, центрах реабілітації інвалідів, психічно хворих. Волонтери-пенсіонери сприяють вирощуванню лісів, збереженню природи, долучаються до боротьби зі шкідливими звичками. Завдяки новим, продуктивним формам старіння все більше людей похилого віку сьогодні задоволені життям. Вони відчують свою інтегрованість у суспільство, корисність, потребуваність, не скаржаться на погане здоров'я і мають сили продовжувати перебування та реконструкції власного життєвого світу.

Отже, вік у постнекласичній парадигмі стає поняттям умовним. Близькою до підходів М. Епштейна та Джердженів є гіпотеза Ю. Єлисеєвої стосовно гносеологічної вичерпаності традиційної лінійно-циклічної моделі “віків життя” і потреби у новій – мережевій – моделі. Йдеться про відносну свободу вікового руху-поступу у життєвому хронотопі. Актуалізується евристична аналогія віку з текстом, до якої додається синергетичне трактування принципово нелінійних траєкторій вікового розвитку. Вікові кризи розглядаються як точки розгалуження, що генерують стохастичність (імовірнісність) вибору наступних віків. Останні не ускладнюються порівняно з “попередніми” у традиційному розумінні, тобто не вишиковується їх певна ієрархія. Радше має місце їхня гіпертекстова організація. Тоді зонами активного смислородження є не самі вікові світи, а межі, кордони між ними. Буття як перехід стає ритмічною зміною процесів адаптації до певного віку і руйнацією його основ.

Ви-ростання, з-ростання трактуються не як екстенсивні, а радше як інтенсивні біосоціокультурні процеси, що самоорганізуються. Онтологічно вікові світи базуються на внутрішньо- і міжвіковій комунікації, котра забезпечує інкультурацію й соціалізацію їхніх суб'єктів. Вік, за Ю. Єлисеєвою, є соціокультурною роллю, яка постійно трансформується. Пластичність цієї ролі природно стимулює рефлексію з приводу особистісної ідентичності [5, с. 99].

Таким чином, життєвий шлях, що відтворює просування особистості від віку до віку, не є єдиною, послідовною, цілісною, векторною траєкторією життя, а швидше скидається на численні галуження путівців, стежок, манівців,

що припускають відносну свободу вікового руху-розвитку. Цей шлях утворює багатоманіття автонаративів, які самоорганізуються у процесі взаємодії відповідно до актуального сюжету.

На думку бельгійських дослідників Ж. Сермійн, Р. Девлігера та Дж. Лутса, Self стає амальгамою розрізнених – інколи суперечливих – фрагментів, спогадів, почуттів, подій, ідеалів. Особистість сприймається як гетерогенна колекція певних елементів життєвої історії [25, с. 634]. Так виникає метафора Self-як-історії, Я-як-наративу. Особистість стає схожою на вулик, або, точніше, бджолиний рій, який ніколи не є сталим. Він постійно рухається, гуде, видозмінюється, модифікується [25, с. 636].

У нас немає іншого способу описати прожитий час, крім розповіді про своє життя, тобто крім наративу. Саме наратив найбільш успішно “схоплює” відчуття часу, що проживається, як зауважує патріарх когнітивної революції Дж. Брунер [3, с. 11]. Хочеться додати, що не лише людське минуле чи теперішнє, а й майбутнє також усвідомлюється і певним чином тлумачиться в межах певного оповідання про себе, у межах футурологічного наративу. Причому наратор, який оповідає, є водночас автором, редактором, критиком і героєм власної розповіді. Хтось, вигадуючи історію, прагне викликати у слухача інтерес до конкретних подій, хтось мріє створити собі пам'ятник, хтось непомітно видає бажане за дійсне, але кожний намагається завдяки таким історіям видозмінити себе і свої значущі стосунки, реставрувати, поновити просторово-часову структуру власного життєвого світу.

Навряд чи знайдеться поширеніший спосіб опису свого грядущого, ніж продовження історії, розпочатої сьогодні, учора або позавчора. Прийдешнє приходить, наближається, твориться самою людиною як у теперішньому, так і в минулому завдяки його новим тлумаченням. Так у футурологічному наративі відбуваються віртуальні репетиції майбутньої реальності, формується готовність до несподіванок, мобілізується здатність протидіяти загрозам.

Людське життя – це насамперед історія, тоді як автобіографія є процедурою життєтворення. “Історії не відбуваються в реальному житті, вони радше конструюються людьми у їхніх головах” – цю конструктивістську аксіому Дж. Брунер сміливо поширює на автобіографічне самоконституювання [3, с. 10]. І справді, будь-яка реальна подія може стати кульмінацією зовсім різних життєвих історій чи залишитися їхнім малозначущим епізодом залежно від

того, хто стає наратором, для кого він творить свій текст, з якою метою його розповідає.

Якщо історія охоплює не лише минуле і теперішнє, а й розповсюджується на невизначене майбутнє, її автор отримує безліч можливостей видозмінити сюжет, розставити інші акценти, запропонувати численні варіанти розв'язання колізій. Такі незавершені, відкриті історії про завтрашнє життя, що постійно змінюються відповідно до того, як переживаються та інтерпретуються сьогоднішні події, насправді багато в чому спричиняють майбутнє, оскільки непомітно тчуть життєвий контекст, у якому здійснюються персоніфіковані вибори, визрівають напівусвідомлені домагання, формулюються великі і малі рішення. Саме історії про себе і своє життя стають своєрідними смисловими домінантами, маркуючи й організуючи життєвий шлях, спрямовуючи самоконститування.

Зрозуміло, що цілком правдивих, повністю об'єктивних розповідей немає. Така позитивістська об'єктивність просто не відповідає новій постнекласичній парадигмі. Фігура автора, його діалоги з оточенням, що змінюють уявлення про себе і світ, набутий і відрефлексований досвід, навіть наявний емоційний стан як розповідача, так і його співрозмовника, завжди вносять свої корективи. В кожному наративі правда співіснує з вимислом, реальність вплітається у міф. Коли людина описує майбутнє у формі історії, вона звичайно не забуває про контекстуальні маркери, тобто не тільки знаходить більш-менш точні слова для своїх мрій, передчуттів, домагань, а й вимальовує художні деталі, конкретизує подробиці, акцентує бажаний поворот сюжету, шукає пояснення майбутніх учинків свого оточення. Контексти таких оповідань є плінними, динамічними.

Текст відчутно модифікується відповідно до взаємин, які вибудовуються у його автора зі слухачем, котрому ця історія розповідається. Авторський стиль може задавати, програмувати відповідну позицію співрозмовника. Якщо, наприклад, хочеться викликати до себе співчуття, отримати підтримку і допомогу, оповідач якимось непомітно змінює мажорну інтонацію на мінорну. Коли ж треба підкреслити свою життєстійкість, тон оповідання стає майже героїчним. Слухач впливає й на суттєві видозміни власної участі оповідача у розгортанні подій, підкресленні реальності забезпечення власної безпеки і безпеки своєї сім'ї, дітей, близьких. Так здійснюються

численні наративні репетиції прийдешнього, формується психологічна готовність автора історії до майбутніх життєвих несподіванок.

Кожна історія має свою логіку і темп розгортання. Вона розвивається з якогось конкретного початку, зачину, який поступово досягає кульмінації, апогею, а далі йде до завершення, фіналу. Цілісність історії забезпечується її сюжетом, що поєднує відповідну низку подій. Нерідко центральними у структурі сюжету стають утруднення, які переживають і намагаються розв'язати герої оповідання [14, с. 7].

Наратив сприяє осмисленню, упорядкуванню, організації окремих епізодів життя, раптових інцидентів, запланованих рішень, органічно поєднуючи непримітну повсякденність з небуденними подіями і вимальовуючи певний напрямок життєвого шляху особистості. Наратив передбачає нескінченну кількість можливих способів подавання подій і розповіді про них [1, с. 35]. Поняття й категорії, які використовуються для розуміння світу, є нашою валютою, що допомагає взаємодіяти з іншими людьми. Отож мова активно конструює, породжує і творить наш досвід [1, с. 37].

Серед дефініцій постмодерної особистості привертає увагу визначення її як "умотивованого оповідача", що належить Г. Германсові [19]. Сучасна особистість як "кіт учений", котрий "йде праворуч – пісню заводить, наліво – казку говорить", постійно використовує різноманітні історії, щоб надати сенс власному життю. Кожну історію людина створює як динамічну діалогічну взаємодію, орієнтуючись на слухача, читача, критика, опонента. Діалоги бувають уявними і реальними, і в житті людини вони існують, переплітаючись один з одним. У різних соціальних і приватних контекстах одна й та сама історія – плінна мов сучасність, а тому живе і звучить невпізнанно. Адже афективно заряджене ставлення оповідача до себе, що передається в тексті, відтворює просторово-часову структуру його життєвого світу. Від того, як змінюється спосіб розповіді про себе, залежить регуляція способу життя і, відповідно, організації майбутнього.

Інколи самостійно вигадані історії перестають виконувати свою конструктивну смислороджувальну функцію, і тоді виникає потреба у стимуляції нового бачення життєвих подій. Близька людина інколи може допомогти авторові наративу переформатувати застарілі інтерпретативні схеми, але краще це зазвичай робить психотерапевт. Під час психотерапії,

як уважає Дж. Гілман, відбувається співпраця вигадок, перегляд розповіді на базі більш розумного сюжету. Способи створення оповідань, якими володіють терапевти, передбачають використання таких літературних жанрів, як епос, комедія, детектив, побутовий реалізм [20, с. 24].

У деяких людей наративи, що виникають восени, дуже відрізняються від весняних текстів, як відрізняються діти, що народилися перед Новим роком та всередині спекотного літа. Цікаво, що Н. Фрай бачить прямий зв'язок зими, весни, літа й осені з класичними літературними жанрами. На його думку, теми наративів закорінені в переживанні природи, особливо у зміні однієї пори року іншою. Весна надихає людину на створення комедій, де виявляється людська радість і гармонія після загроз зими. Літо являє багатство, достаток, буяння, і в результаті з'являється роман, новела, у яких добро перемагає зло. Осінь зображує падіння життя, наближення смерті, зими, унаслідок чого виникає трагедія. Узимку настає час сатири, тому що в цю пору року людина усвідомлює, що вона не господарює, а перебуває в полоні. У сатирі виявляється можливість критикувати свою долю [див. 19, с. 13].

Подивімося, як Дж. Гілман трактує чотири найпопулярніші форми розповіді про себе. *По-перше*, це історія у формі героїчного епосу. В ній ідеться про розвиток Еґо, що відбувається незважаючи на перешкоди і невдачі. *По-друге*, це комічна історія. У ній переважають вигадки про заплутані ситуації, що постійно виникають у житті героя, якому залишається бути нерозважною жертвою. Урешті-решт усе закінчується добре. *По-третьє*, це детективна історія. Тут розкриваються таємні угоди за допомогою доказів, які знаходить мовчазний детектив, що веде невтомне розслідування. *По-четверте*, це історія в дусі побутового реалізму. В ній детально описуються незначні життєві обставини, сімейні негаразди, несприятливі зовнішні умови з використанням похмурої соціологічної термінології і тенденційних натяків на значущість [20, с. 24–25].

До цих чотирьох традиційних оповідань Дж. Гілман пропонує додати ще п'яте – шахрайський роман. Герой цього твору не стає кращим (або гіршим), а лише бере участь в епізодичних, дискретних подіях. Такий роман може не містити спеціальної мети, його розв'язка не має відношення ані до щасливого розв'язання проблем, як у комедії, ані до переживання невинної помилки, як у трагедії.

Особливу увагу приділено їжі, одягу, грошам, сексу. Всередині основної розповіді існують інші оповідання, які не сприяють розвиткові сюжету, оскільки події там розгортаються одночасно у різних місцях, а другорядні персонажі є не менш цікаві, ніж головний герой. Морального підтексту не закладено, і страждання не приводять до просвітлення [20, с. 25].

Щоб асимілювати пережите та простежити поступальну лінію зростання, дорослішання, досягання зрілості, людина намагається в тексті про своє життя рухатися від однієї важливої події до іншої, об'єднуючи їх спільним сюжетом. За законами жанру вишкочується певна логічна послідовність, що сприяє саморозумінню. Як пише Р. Козеллек, “минуле відкривається досвіду лише тією мірою, якою воно містить у собі елемент прийдешнього” [6, с. 40]. Обраний сюжет, спираючись на “майбутність” минулого, задає перспективи, стає основою побудови життєвих завдань. Кожний подібний сюжет дає людині нове бачення пройденого нею життєвого шляху, допомагаючи “пакуванню” набутого досвіду, його переосмисленню, асиміляції.

У створенні історії про себе значущими можуть ставати різні мотиви, що відтворюють тимчасову нелінійну спрямованість особистості, її змінювану ціннісну ієрархію. Це може бути, наприклад, *альтруїстичний* мотив життя для інших, допомоги, самопожертви (його інколи називають дискурсом Христа), *конкурентний* мотив самоствердження, перемоги, влади (назвімо його дискурсом Олександра Македонського), *афіліативний* мотив бажання близькості, єдності, зачарованості, закоханості, злиття (даймо йому назву дискурсу Казанови). З наративної позиції кожний з таких мотивів відповідає магістральним культурним сюжетам: наприклад, героїчній історії, історії завоювання, love-story.

Цими класичними сюжетами, безумовно, далеко не вичерпується тезаурус життєвих історій, на які неусвідомлено орієнтується людина під час створенні Я-наративу. Важко проігнорувати *креативний* мотив творіння, пошуку, ризику, новизни, якому відповідає магістральний культурний сюжет Першовідкривача, Першопроходця (такий дискурс може бути дискурсом Колумба). Для деяких людей найголовнішим є такий неодмінний сьогодні *екологічний* мотив збереження навколишнього середовища, статус кво, вічних цінностей, людської самотності. І цьому мотивові також відповідає певний культурний сюжет Охорон-

ця, Спостерігача, джерела якого легко знайти ще в Лао Цзи (цей дискурс, напевно, можна назвати дискурсом Будди).

Відповідно до основних, класичних сюжетів, що транслюються культурою, людина створює і редагує наративи про власне майбутнє. Саме в таких традиційних сюжетних побудовах можна побачити початки індивідуальних наративних практик організації різних часів життя. У юнацькі роки чимало людей будує своє майбутнє за романтично-героїчним сюжетом, який у часопросторі пізньої молодості трансформується у войовничо-переможний чи любовно-еротичний. У зрілі роки бажання шукати щось нове, творити, віддавати акцентує увагу людини на креативних наративних практиках. Пізня зрілість стає часом владарювання споглядальних екологічних сюжетів. Не виключено, що така вікова динаміка є виразнішою, ніж гендерні особливості.

Будучи представником сучасної аналітичної психології, Дж. Гілман пише: “навіть тоді, коли одна частина моєї свідомості знає, що в трагедії душа може померти, друга частина живе у сфері шахрайської фантазії, а третя бере участь у героїчній комедії вдосконалення” [20, с. 26]. Така інтертекстуальність сучасної особистості додає їй багатоплощинності, креативності, несподіваності, позбавляючи колишньої лінійної спрямованості та однозначної ієрархічної вмотивованості.

Особистісний наратив є історією спеціального типу, яку кожний із нас конструює, аби зібрати до купи різні частини свого Я, утворивши щось цілеспрямоване й переконливе. Ми не відкриваємо себе через наратив, а створюємо себе завдяки йому. Це відбувається не тільки у психотерапії, а й під час написання власної біографії, роботи із щоденниками [18, с. 68].

Такі популярні інтернетні блоги, “живі журнали”, що сьогодні успішно замінюють біографічний та епістолярний жанри, теж є формами творення наративів про себе. Можливість, вигадуючи історію свого життя, залишатися анонімним автором, довільно міняючи ім’я, стать, вік, зовнішність, смаки, професію тощо, дає змогу молодій людині познайомитися з різними частинами свого Я, відмінними субособистостями.

Спосіб викладення у футурологічному наративі наших уявлень про своє життя визначає, як ми збираємося прожити його решту. Адже манера розповіді самому собі про те, що відбувалося, і є тим жанром, завдяки якому події перетворюються на переживання [20, с. 31]. Так, наративізуючись, класичне поняття “житте-

вий шлях” у постнекласичному ракурсі поступово змінює свою семантику. Цей шлях уже не сприймається як єдина цілеспрямована траєкторія руху-розвитку від народження до смерті, як верстова дорога в одному заданому напрямку. Увагу привертають численні стежки, об’їзні шляхи, манівці, можливості ходіння по колу, повертання назад, застрягання на бездоріжжі. Навіть смерть тепер не сприймається як остання крапка, припускаючи трансцендування в інші культурні виміри.

Автобіографічний наратив зазвичай відкритий для подальших редагувань відповідно до змінюваних умов життя. Щоправда інколи певний сюжет чомусь залишається жорстко незмінним незважаючи ні на які обставини. Практично закритий для асиміляції нового досвіду, він завмирає, стає напівживим, поступово втрачаючи свою енергетику, зв’язок з іншими минулими та майбутніми подіями. Його інтерпретативна сила падає, хоча колись такий сюжет створювався як магістральний і бачився як чи не головна пояснювальна модель.

Сучасне розуміння вікових періодів, як ми вже бачили, дає змогу розхитати вищеокреслену традиційну логіку. Із віком міняється співвідношення між “простором досвіду” і “горизонтом очікувань”, як сказав би Р. Козеллек. Виникає припущення, що вибір сюжету є вибором специфічного співвідношення досвіду й очікувань. У сюжет також пакується вміст проживаного життя, допомагаючи зміні траєкторії руху-поступу та його швидкості. Зокрема, креативні наративні практики, залишаючись протягом тривалого часу домінантними, підтримують великий горизонт очікувань і, таким чином, відсувають старість, продовжуючи продуктивний вік зрілості. Екологічні сюжети, які обирає певна частина молоді, котра ховається від цивілізації, привносять у життя такі характерні для пізньої зрілості цінності, як цінність повільного споглядання, мудрого невтручання, спокійного прийняття всього, що відбувається. Простір досвіду стає більшим за простір очікувань, і психологічний вік значно перебільшує фактичний.

Нові практики самоконституювання, концепти життєвої історії, зосереджуються на індивідуальному прогнозі, що вивільняє плин часу. А час, якщо він прискорює свій біг, стискає простір досвіду, як пише Р. Козеллек, позбавляє його сталості і щоразу привносить у гру якісь нові невідомі величини, через які навіть теперішнє вислизає за межі нашого чуттєвого досвіду [6, с. 40]. Кожна значуща

подія стає підставою для побудови нових текстів про власне життя. Передбачення і переживання реальних загроз сприяє черговому текстовому пакуванню реальності, що інколи передбачає зміну тональності, жанру, появи несподіваних сюжетних ходів.

ВИСНОВКИ

1. Нове постмодерне проблемне поле, в якому відбувається сьогодні розвиток психологічної науки, дає змогу побачити особистість та її життєвий шлях у новому ракурсі. Паралельно з індивідуалістичною персонологічною парадигмою з її соліпсизмом, автономією, суверенністю, суб'єктивністю набирає популярності парадигма соціокультурна з акцентом на взаємодії, діалозі особистості з оточенням, самоконструюванні у контакті з різними історико-культурними контекстами.

2. Коли знецінюється об'єктивний світ, у якому жила традиційна особистість, то природно набирає вагомості множина текстів, що фіксують різні модальності життя. Відсутність єдиної для всіх реальності дає простір для знаково довірливих, відносних, у тому числі й віртуальних реальностей, яких може бути чимало. Кожна людина, вступаючи у контакт, створює власну реальність, свій життєвий світ з його простором значущих стосунків і часом самотворення. Завдяки ідеї множинності потенційно можливих ліній розвитку будь-якої відкритої системи виникає нове бачення численних траєкторій життєвого шляху. За варіаціями сам шлях з минулого у майбутнє втрачає чітку векторність, механістичну каузальність і набуває виразної динаміки, мозаїчності, колажності.

3. Все актуальніший комунікативний вектор робить особистість безумовно творчою, відкритою, діалогічною, мандрівною, готовою до комунікативних ігор, плюралізму розуміння і прийняття. Особистість уже не є жорсткою структурою відповідних властивостей, особливостей, рис, скидаючись радше на динамічне сузір'я можливостей, готовність до вибору несподіваних життєвих траєкторій.

4. Життєвий шлях не сприймається як єдино можлива траєкторія життя, перетворюючись на низки подій, ризомні зв'язки між якими можна трактувати щораз по-іншому, переписуючи власну життєву історію та конструюючи бажане майбутнє. Такі історії, Я-наративи, стають смисловими домінантами, що маркують, упорядковують плинну сучасність.

Автобіографії як наративні, сюжетно зумовлені практики мають персональну належність, стратегічність, імовірність, діапазон і фокус уживаності. У найбільш значущих сферах життя (професійній, сімейній) організація майбутнього відбувається з урахуванням домінантних дискурсів, іррадіюючи на бачення людиною свого життя загалом.

5. Реальне людське життя відтворюється у життєвому шляху особистості нелінійно, оскільки життєвий шлях, що конституюється завдяки творенню автонаративів, не є верствою дорогою від народження до смерті. Він радше схожий на мінливе галуження путівців, стежок, манівців, що припускають відносну свободу руху-поступу особистості від одного вікового періоду до іншого. Він є гіпертекстом, що на певних етапах життя самоорганізовується відповідно до обраного магістрального сюжету.

6. Вік, як і стать, перестають жорстко детермінувати життєвий шлях особистості. Вони сприймаються у новій парадигмі як пластичні соціокультурні ролі, що розгортаються у міжвіковій та внутрішньовіковій взаємодії. Якщо у традиційному суспільстві юнацтво будувало своє бажане майбутнє за романтично-героїчними сюжетами, що перетворювалися з віком у любовно-еротичні, героїчно-переможні, а потім – у креативні і споглядальні, то сучасне суспільство стимулює до розхитування цієї логіки.

7. Лінійно-циклічна традиційна модель "віків життя" вичерпується, поступаючись мережевій, ризомній моделі, згідно з якою людина може вільно рухатися у різних напрямках життєвого шляху, багаторазово й різному переживаючи такі вікові етапи, як дитинство, отрочтво, молодість, зрілість чи старість. У певній свободі вікового руху-розвитку виявляється прагнення особистості до перманентного самоконфігурування. Самотворення стає основним модусом особистісного існування у безупинно змінюваному, динамічному світі.

8. Особистісна інтертекстуальність позбавляє її векторної спрямованості, ієрархічної вмотивованості, лінійної каузальності. Існуючи водночас у сюжетно і жанрово різних наративах, особистість як оповідач набуває все більшої креативності, а її життєвий шлях стає дедалі несподіванішим. Конструюючи у кожному наративі себе і світ, особистість стає по-новому гнучко цілеспрямованою, різнобічно вмотивованою, нелінійно спричиненою, а головне – більш життєздатною і життєствердною.

1. *Барр В.* Социальный конструкционизм и психология // Постнеклассическая психология. – 2004. – № 1. – С. 29–44.
2. *Бауман З.* Текущая современность. – СПб. – 2008.
3. *Брунер Дж.* Жизнь как нарратив // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1. – С. 9–30.
4. *Джеймисон Ф.* Постмодернизм, або Логіка культури пізнього капіталізму / Пер. з англ. – К., 2008.
5. *Елисеєва Ю.А.* Системность как методологическая ценность постнеклассической психологии культуры // Известия Уральского гос. ун-та. – 2007. – № 48. – С. 94–102.
6. *Извеков А.И.* Проблема личности постмодерна: Кризис культурной идентификации. – СПб, 2008. – 245 с.
7. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющееся общество // <http://www.politstudies.ru/arch/authors/235.htm>
8. *Козеллек Р.* Минуте. Майбутнє. Про семантику історичного часу. – К., 2005.
9. *Мерфі Т.* Ризома // Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста, В. Тейлора. – К., 2003. – С. 361–362.
10. *Можейко М.А.* Номадология. – Справочник: История философии // www.phhistory.freecopy.in/187.shtml
11. *Можейко М.А.* After-postmodernism. – Справочник: История философии // www.phhistory.freecopy.in/187.shtml
12. *Морс Дж.Р.* Психология // Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста, В. Тейлора. – К., 2003. – С. 345–349.
13. *Погодин И.А.* Особенности клинической антропологии в эпоху постмодерна // <http://credonew.ru/content/view/628/321>
14. *Сарбин Т.* Нарратив как базовая метафора для психологии // Постнеклассическая психология. – 2004. – № 1. – С. 6–28.
15. *Скокова Л.* Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. – К., 2004.
16. *Степин В.С.* Теоретическое знание. – М. – 2003.
17. *Титаренко Т.М.* Сучасна психологія особистості. – К., 2009.
18. *Фридман Дж., Комбс Дж.* Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия. – М., 2001.
19. *Херманс Г.* Личность как мотивированный рассказчик: теория валлоации и метод самоконфронтации // Постнеклассическая психология. – 2006-2007. – № 1 (3). – С. 7–53.
20. *Хиллман Дж.* Исцеляющий вымысел. – СПб, 1997.
21. *Эпштейн М.* Информационный взрыв и травма постмодерна // <http://www.emory.edu/INTELNET/bio.html>
22. *Эпштейн М.* К философии возраста /Фрактальность жизни и периодическая таблица возрастов // <http://zvezdaspb.ru>
23. *Gergen K.* The decline and the fall of personality // Psychology Today – 1992– № 25 (6). – P. 59–63.
24. *Gergen K., Gergen M.* The New Aging: Self Construction and Social Values // Social structures and aging. – New York. – 2000.
25. *Sermijn J., Devlieger P., Loots G.* The Narrative Construction of the Self: Selfhood as a Rhizomatic Story / / Qualitative Inquiry. – 2008. – Vol.14. – №4. – P. 632–650.

АНОТАЦІЯ

Титаренко Тетяна Михайлівна.
Постмодерні концептуалізації понять “особистість” та “життєвий шлях”.

У статті проведено порівняльний аналіз модерної, індивідуалістичної персонологічної парадигми та парадигми постмодерної, соціокультурної з її акцентом на самоконституюванні особистості у взаємодії, діалозі з різними життєвими контекстами. Постмодерну особистість досліджено як творчу, відкриту, діалогічну, готову до розуміння і прийняття. Структуру життєвого шляху розглянуто як ризому, що передбачає можливість численних інтерпретацій взаємовпливів пережитого й очікуваного, запланованого. Показано, що відсутність векторної спрямованості життя, ієрархічної вмотивованості, лінійної каузальності дає змогу особистості як оповідачеві проявлятися в сюжетно і жанрово різних нарративах.

АННОТАЦИЯ

Титаренко Татьяна Михайловна.
Постмодернистские концептуализации понятий “личность” и “жизненный путь”.

В статье проведен сравнительный анализ модерной, индивидуалистической персонологической парадигмы и парадигмы постмодерной, социокультурной с ее акцентом на самоконституировании личности во взаимодействии, диалоге с различными жизненными контекстами. Постмодерная личность исследована как творческая, открытая, диалогичная, готовая к пониманию и принятию. Структура жизненного пути рассмотрена как ризома, предполагающая возможность многочисленных интерпретаций взаимовлияний пережитого и ожидаемого, планируемого. Показано, что отсутствие векторной направленности жизни, иерархической мотивированности, линейной каузальности дает возможность личности как рассказчику проявляться в сюжетно и жанрово разных нарративах.

SUMMARIES

Tytarenko Tetyana.
Postmodern Conceptualizations of Concepts “Personality” and “Path of Life”.

The results of comparison of modern individualistic personal-orientated framework and postmodern socio-cultural framework with its emphasis on personality as a self-constitutive dialogical process in different life-contexts are presented. Postmodern personality is treated as a creative dialogical structure, which is ready to understand and to accept. The life-way is considered as a rhizome with its multiple interpretations of interactions between experience, expectations and plans. The connection between the lack of such elements as vector orientation of life, hierarchical order in motivation, linear causality from the one hand and the plot and genre variability of narratives as instruments of personal expression from the other is shown.

Надійшла до редакції 22.08.2009.